

Tóth Valéria

SZEMPONTOK A 13–14. SZÁZADI NEMZETSÉGNEVEK ÉRTÉKELÉSÉHEZ¹

A nemzetségeknél és a nemzetségneveknél a tudományos vizsgálatára sajátos kettősség jellemző: amíg a történettudomány területén gazdag szakirodalom tanúskodik arról, hogy a 13–14. századi nemzetségek problematikája a korai magyar történelem kutatásának fontos témái közé tartozik, addig a nyelv- és névtudomány oldaláról a nemzetségnevek vizsgálatának csaknem teljes hiányát tapasztalhatjuk. Írásommal e felemás helyzet enyhítésére teszek kísérletet oly módon, hogy elsősorban a nemzetségnevek nyelvi kérdéseivel foglalkozom, s az ehhez háttérként szükséges történettudományi eredményeknek csupán az interpretálására szorítkozom, főként azokat a tényezőket kiemelve, amelyek véleményem szerint hozzájárulhatnak a nemzetségnevek nyelvi jellemzőinek a megvilágításához és a személynévrendszeren belüli helyük kijelöléséhez. Úgy gondolom ugyanakkor, hogy az itt felszínre hozott nyelvi sajátosságok vissza is hathatnak a történettudományi megközelítésekre, s azokat több vonatkozásban megtámogathatják vagy bizonyos kérdésekben akár pontosíthatják is.

Dolgozatom közvetlen előzményeül Benkő Loránd 2009-ben megjelentetett monográfiája szolgált, amely nyelvtörténeti, történet- és forrástudományi ismeretanyagot egyaránt mérlegre téve egy ómagyar kori nemzetség, a Szovárd nem problematikáját járta körül, s kínált a *Szovárd* név magyarázatára új megoldást. E munka a nemzetségnevek általános (főleg tipológiai) kérdéseit is érintette, így feltétlenül túlmutatott egyetlen nemzetségre és nevére történeti, nyelvi megvilágításán.²

Talán egyik tulajdonnévfajta sem érvényes annyira az a megállapítás, miszerint a rendszerét elsősorban kulturális-társadalmi tényezők alakítják, mint éppen a személynévek kategóriájára. Ebből adódóan pedig e tulajdonnévfajta nyelvi természetű vizsgálata is csak úgy vezethet eredményre, ha figyelembe vesszük a kulturális-társadalmi kontextusát, vagyis azt az „erőter”-et, amelyben aktuálisan funkcionál. Ez a gondolat nem új keletű, jó félszáz évvel ezelőtt Benkő Loránd is megfogalmazta a történeti személynév kutatás kérdéseivel foglalkozó írásában: „a személynév kutatást nem lehet pusztán nyelvi tényekre támaszkodva, a környezetből kiszakítva vizsgálni [...] a személynévek és a névadás

---

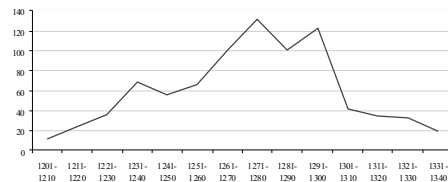
¹ A tanulmány az MTA–DE „Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport” programja, illetve az OTKA K 100580 számú pályázata keretében készült.

² Benkő Loránd: Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Bp. 2009. – A kötet jelentőségéhez és inspiráló erejéhez l. Hoffmann István: Benkő Loránd, A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Bp. 2009. [ismertetés] Magyar Nyelv 106. (2010) 470–478., illetve Tóth Valéria: Széljegyzetek a Szovárd-kérdéshez. Magyar Nyelvjárások 48. (2010) 5–22.

mögött meg kell keresni az alapot, amire az egész épül: a gazdasági, a társadalmi fejlődést s ezzel kapcsolatban az életformák és a gondolkodás alakulását”.³ A nyelven kívüli tényezők hasonló, személynévrendszert alakító szerepét az utóbbi időkben több tanulmányában Hoffmann István is kiemelte.⁴

Ez a nagyon erős kulturális-társadalmi-gazdasági beágyazottság a nemzetségevek esetében hatványozottan jelentkezik: történetének minden mozzanata olyan mélyen benne gyökerezik korának társadalomtörténeti körülményeiben, birtok- és jogtörténeti közegében, hogy a nyelvi történetének (azaz például a megjelenésének, a használatára felívelő szakaszának, majd a letűnésének) a megértése sem igen képzelhető el anélkül, hogy az egész jelenséget a lehető legtágabb kontextusában szemlélnénk.⁵

Mindezeket szem előtt tartva a nemzetségevek átfogó, szisztematikus nyelvészeti vizsgálata, a személynévek rendszerén belül elfoglalt helyének a meghatározása megítélésem szerint akkor végezhető el sikerrel, ha arra is tekintettel vagyunk, hogy mi is történt egyidejűleg a nyelven kívüli szférában, elsősorban is a magyar társadalmi berendezkedés, illetőleg a birtok- és jogviszonyok terén a nemzetségevek dokumentált fennállásának szűk két évszázadában, a 13–14. században. Ezek a háttérkörülmények adnak ugyanis magyarázatot többek között arra is, hogy az oklevelekben előforduló nemzetségevek gyakorisága miért mutat éppen olyan képet, mint amit az 1. ábra görbéje szemléltet (a nemzetségevek kronológiája kapcsán a görbe elemzésére részletesen is kitérek).

1. ábra A nemzetségjelölő elemek előfordulása az oklevelekben⁶

³ Benkő Loránd: A történeti személynévvizsgálat kérdései. Magyar Nyelv 45. (1949) 124.

⁴ Hoffmann István: Névtörténet – nyelvtörténet – társadalomtörténet. In: Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. Országos anyanyelv-oktatási napok. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. sz.) Eger 1996. 113–123.; Hoffmann István: A személynévrendszerek leírásához. Magyar Nyelvjárások 46. (2008) 5–20.

⁵ A társadalomtörténeti háttér tényezőire az utóbbi időben leginkább a családnevek kialakulásának és változásainak vizsgálata kapcsán fordult nagyobb figyelem (vö. pl. N. Fodor János: Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése. 1401–1526. [Magyar Névtani Értekezések 2.] Bp. 2010.; Farkas Tamás: Családnév-változtatás Magyarországon. A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében. [Nyelvtudományi Értekezések 159. sz.] Bp. 2009.; Karády Viktor – Kozma István: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Bp. 2002.), de megjelenik ez a módszertani igény a személynévek korai történetének bemutatásában is (pl. Fehértói Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. [Nyelvtudományi Értekezések 68. sz.] Bp. 1969.; Slíz Mariann: Személynévadás az Anjou-korban. Bp. 2011.).

⁶ Az adatok forrása: Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Bp. 2004. (a továbbiakban: ÁSz.); Slíz Mariann: Anjou-kori személynévtár (1301–1342). Bp. 2011. (a továbbiakban:

A *nemzettség* terminussal a történettudományban többféle formációt jelölnek annak megfelelően, hogy nemzetiségekkel történelmünk két korszakában számolhatunk. A honfoglalás kori nemzetiségekről igen keveset tudunk, és azt sem írásos dokumentumokból ismerjük, hanem elsősorban analógiák alapján lehet rá következtetni.⁷ A későbbi formációtól való elkülönítés szándéka miatt erre a korai társadalmi szerveződésre az *ősnemzettség* terminust használják a kutatók,⁸ és „fiktív vérrokonság tudatán felépülő, szociálisan tagolt kultikus és jogközösségek”-ként határozzák meg a lényegüket,⁹ melybe a társadalom minden tagja betagozódott. A honfoglalás kori nemzetiségeket tehát olyan szervezett, tagolt (előkelőket és egyszerű szabadokat egybefogó) társadalmi formációnak tarthatjuk, amely társadalmi és vagyoni szempontból rétegzett szegmentumokból épül fel, s a „genealógiai piramis csúcán ott áll a valódi vagy képzelt ős”.¹⁰

AnjouSzent.). A nemzetiségnévi adatbázis összeállításához és a nemzetiségjelölő szerkezetek kronológiai képének megrajzolásához — praktikus okokból — ezt a két kompendiumot használtam fel elsődleges forrásként. A névadatok közlésekor azonban — az eredeti forráskiadványokra támaszkodva — minden esetben ellenőriztem azok filológiai megbízhatóságát, s erre a hivatkozásokkal utaltam is.

⁷ Vö. pl. *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 2000.² 14–16.; *Györffy György*: A magyar nemzetiségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok 92. (1958) 12–13., 18.; *Katona Imre*: Őstörténetünk kérdései a szociálintropológia megvilágításában. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András. Bp. 1977. 204.; *Mesterházy Károly*: Nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. 86.; *Kristó Gyula*: Néhány megjegyzés a magyar nemzetiségekről. In: *Uő*: Tanulmányok a az Árpád-korról. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1983. 26.; *Fügedi Erik*: Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Bp. 1992. 9.; *Petrovics István – Zimonyi István*: Nemzetiség. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 488–490.; *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996. 279.; *Zsoldos Attila*: Nemzetiségek és honfoglalók. In: Honfoglaló őseink. Szerk. Veszprémy László. Bp. 1996. 176–178. (új kiadás „Nemzetiségek halála és születése Szent István korában” címmel in: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. [Nemzet és emlékezet] Bp. 2002. 380–393.); *Szűcs Jenő*: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szeged 1992. (2. kiadás: Bp. 1997.) 199.

⁸ L. pl. *Fügedi E.*: Az Elefánthyak i. m. 10.

⁹ Vö. *Zsoldos A.*: Nemzetiségek és honfoglalók i. m. 179., l. még *Petrovics I. – Zimonyi I.*: Nemzetiség i. m. 488–490., kutatástörténeti összefoglalásához pedig *Mesterházy K.*: Nemzetiségi szervezet i. m. 70. kk.

¹⁰ *Mesterházy K.*: Nemzetiségi szervezet i. m. 130. – Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyunkhoz, de mivel a korábbi történetírás gyakran egybemossa a nemzetiség és a törzs fogalmát, érdemes röviden azt is érinteni, hogy a két csoportjelölő kategória milyen viszonyban áll egymással. A fogalmi zavart elsősorban a források (főképpen a DAL, illetve Kézai) terminushasználata okozta: a törzsneveinkről Konstantinos tudósít, ám őket a *álilá* ’nemzetiség’ szóval jelöli meg; Kézai ugyanakkor a nemesi nemzetiségeket illetve a *generatio* és a *tribus* szóval egyaránt (l. ehhez pl. *Mesterházy K.*: Nemzetiségi szervezet i. m. 48). A két formáció közötti különbséget jól érzékelteti Hóman Bálint megfogalmazása: „A nem vérségi köteléken nyugvó primér alakulatával szemben a törzs önkényesen létrehozott szövetekezésen alapuló másodlagos alakulat. A nem a család szaporodása s önálló családok fejeivé lett tagjainak kiválása következtében kibővült vérségi közösség, a törzs — mint kettős jelentésű neve (had) is kifejezi — korábban minden politikai kötelék nélkül egymás mellett élő, etnikailag rokon nemek katonai célú szövetezése. A nem tisztán gazdasági és jogvédelmi célzatú, természetes társadalmi alakulás, a törzs jogvédelmi célokat is szolgáló, de elsősorban katonai célzatú, mesterséges politikai képződmény” (*Hóman Bálint*: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. [A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/7.] Bp. 1923. 17. [a dőlt kiemeléseket megszüntettem]; l. még a kérdéshez *Szabados György*: Magyar államalapítások a IX–XI. században. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.] Szeged. 2011. 194–195. is). A szóba jöhető írásos források elemzése alapján, abból tudniillik, hogy a hazai gesztákból és krónikákból nem olvasható ki semmiféle törzsi tagolódás emléke, Szabados György arra az következtetésre jut, hogy a 10. századi Magyarországon nem mutathatók ki törzsi

A későbbi, a 13–14. századi nemzetségeket jobban ismerjük: Karácsonyi János monográfiában is feldolgozta a történetüket,¹¹ s neveik részletes, a lehetőségek szerinti legteljesebb dokumentálását ugyancsak megkapjuk Fehértói Katalin, illetve Slíz Mariann személynévtárából.¹² E későbbi formációt többnyire *feudális nemzetség*¹³ vagy — utalva arra a társadalmi rétegre, amelyet átfogott — *úri, nemesi nemzetség*¹⁴ terminusokkal jelöli a történettudományi szakirodalom, és legfőbb jellemzőit az alábbiakban határozza meg. A nemzetség a) tagjait tényleges vérrokonság fűzte össze, azaz a nemzetség közös őstől fiágon leszármazó rokoncsaládok természetes úton létrejött gazdasági és jogvédelmi célzatú társadalmi közössége;¹⁵ b) a középkori magyar birtokjog szerint a nemzetség őse („az első szerző”) a vagyonát a leszármazói összességére hagyta örökül, nemcsak az őt követő generáció tagjaira, azaz a nemzetség — egyfajta jogközösséget alkotva — a vagyonát „nemzetségi jogon” birtokolta és örökölte (lásd majd a jogtörténet kapcsán is); c) a nemzetség kultikus közösséget is alkot, amelynek alapja az ősök (főleg a nemzetségalapító ős) tisztelete, színtere pedig a sok nemzetségnél meglévő közös nemzetségi monostor, amit temetkezőhelyül is használtak.¹⁶ A nemzetségi összetartozás, csoporttudat kifejezője a közös nemzetségnév, szimbólumként a közös címer, a jellegzetes személynévek ismétlődése egy-egy nemzetségen belül,¹⁷ a nemzetségi hagyományok.¹⁸

A nemzetségeket érintő, a történészeket és a társadalomkutatókat foglalkoztató kérdések között az egyik legelőkelőbb helyen az szerepel, hogy vajon kimutatható-e bármilyen folytonosság, kontinuitás a honfoglalás kori nemzetségek és a 13–14. századi nemzetségek között. Anélkül, hogy ennek részleteibe itt belebocsátkoznánk, pusztán azt emelem ki, hogy egy jó ideje inkább a két társadalmi képződmény nagyon is eltérő struktúráját hangsúlyozzák a kuta-

---

államok, de még működő törzsek sem, a fő politikaformáló erő a monarchikus hatalom volt (i. m. 206., 212., de hasonlóan vélekedik erről *Mesterházy K.* is, vö. *Nemzetségi szervezet* i. m. 58–59.).

¹¹ *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900. Második, reprint kiadás. Bp. 2004.

¹² ÁSz., illetve AnjouSzent.

¹³ Vö. pl. *Kristó Gy.*: Néhány megjegyzés i. m. 26.

¹⁴ Vö. pl. *Fügedi E.*: Az Elefánthyak i. m. 10.

¹⁵ *Hóman B.*: A magyarok honfoglalása i. m. 15.

¹⁶ Az, hogy a vérrokonság valóságos vagy fiktív volt-e, lényegében nem számít (*Szűcs J.*: A magyar nemzeti tudat i. m. 198.), a „szociológiai csoporttudat”-ot, a csoport értéknormáit ugyanis bármelyik meg tudja teremti. A korban egyedül az úgynevezett nemzetségi tudatnak van szerepe (vö. *C. Tóth Norbert*: A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: *Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Bp.–Piliscsaba. 54. is).

¹⁷ A személynévek ismétlődése valamely nemzetségen belül a nyelvészeti szakirodalom figyelmét is felkeltette, több írásában is utalt a jelenségre legutóbb pl. Slíz Mariann (*Slíz M.*: Személynévtár i. m. 167–173.; *Uő*: Névtörténet, genealógia és mikrotörténelem. Helynévtörténeti Tanulmányok 9. [2013] 139–152.), de a történészek már a 19. század végén is felfigyeltek erre a körülményre (vö. pl. *Kubinyi Ferenc*: Palásthi Borsok. Turul 3. [1885] 88–89.).

¹⁸ L. mindehhez bővebben *Zsoldos A.*: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 179–182., illetve a jellemzők összefoglalását jobbára ugyanezeket a jegyeket kiemelve másutt is megtalálhatjuk: pl. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 10–12.; *Györffy Gy.*: A magyar nemzetségtől i. m. 25.; *Kristó Gy.*: Néhány megjegyzés i. m. 27–28.; *Petrovics I.* – *Zimonyi I.*: Nemzetség i. m. 489.; *Fügedi E.*: Az Elefánthyak i. m. 10.; *Szűcs J.*: A magyar nemzeti tudat i. m. 140., illetőleg gazdag tudománytörténeti háttérrel *Mesterházy K.*: Nemzetségi szervezet i. m. 78. stb.

tók,¹⁹ és a viszonyukat leginkább úgy határozzák meg, hogy „az okleveles kor-szak nemzetségeinek kialakulása szervesen illeszkedett a honfoglalók nemzetségeinek felbomlási folyamatához”.²⁰

A nemzetségi jellemzőkkel kapcsolatban meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy ezek többsége olyan jegy, ami nem nemzetségi, hanem egyszerű családi ismérv:²¹ olyan családok esetében is feltűnik például a családi címer, a személynevek ismétlődése, a családi monostor, amelyeket a források soha nem említnek *genusként*. A fenti ismérvek közül jőszerűen csak egy olyan ismertetőjegy marad, ami kizárólag a nemzetségekhez köthető: a *de genere* minősítés, és ami lényegében ezzel azonos: a földbirtokos réteghez való tartozás.²² Minthogy azonban a *genus* szónak kimutatható ’származás’ jelentése is,²³ illetve némely *genus* ~ *de genere* adatnak a szakirodalom egy része ’nagycsalád’ értelmet tulajdonít, valójában még az sem jelent megnyugtató támpontot egy-egy rokonsági csoport nemzetséggé való minősítéséhez, hogy tagjai *de genere* származóként szerepelnek a forrásokban. Ez alapján pedig Zsoldos Attila véleményét — még ha szándékoltan ironikus is kissé a megfogalmazása — nagyon is reálisnak tarthatjuk: „a történetírói praxisban nemzetség az, amit a szakirodalom, illetve annak legalábbis egy része annak tart”.²⁴ Annyit mindenesetre bizonyosnak vehetünk, hogy a *genus*, illetve a *de genere* kitétel az ezzel összekapcsolt személyek rokonságára utal, hiszen „bármely 13–14. századi nemzetség egyik tartó-

¹⁹ Vö. pl. Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i. m. 7–10.; Gerics József: A Tátony-nemzetségről (Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez). Történelmi Szemle (1966) 4–6.; Uő: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. Irodalomtörténeti Közlemények 71. (1967) 583–594.; Kristó Gy.: Néhány megjegyzés i. m. 29., 49–50.; Fügedi E.: Az Elefánthyak i. m. 10., Zsoldos A.: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 182–183.; Szűcs J.: A magyar nemzeti tudat i. m. 139–140. – Anonymus ugyanakkor a tanú rá, hogy a történeti összefüggés tudata a 13–14. század nemzetségeinek hagyományaiban feltétlenül élt, hiszen ha nem így lett volna, a gesztájában P mester aligha éppen saját kora előkelő nemzetségeinek neveiből keltette volna életre honfoglaló vezéreit. A középkori magyar történeti hagyomány (Anonymus, Kézai) és minden bizonnyal a korabeli nemzetségi hagyomány is a honfoglalás kori vezérek nevéin keresztül létesített kapcsolatot a honfoglalás kori és a 13. századi nemzetségek között (arra vonatkozóan, hogy ennek bizonyos tekintetben van realitása, más tekintetben nincs, l. Zsoldos A.: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 177., illetve Mesterházy K.: Nemzetségi szervezet i. m. 104–105.).

²⁰ Zsoldos A.: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 191–192., hasonlóan vélekedik Kristó Gyula is, vö. Kristó Gy.: Néhány megjegyzés i. m. 45–46. – Itt jegyzem meg, hogy Fügedi Erik a nemzetségek szereplésének egy harmadik időskijával is számol: a 15–16. századi *genus*okkal, amelyeket — mivel véleménye szerint ez nem azonos a korábbi nemzetségi formációkkal — *klánok*-nak nevez (Az Elefánthyak i. m. 12. és másutt is). A nemesség alapvető társadalmi egysége a 15. században véleménye szerint a *klán* (*generatio*), vagyis az egy őstől leszármazottak összessége (i. m. 21., 25.). Arról, hogy ennek a nemzetségi időskíknak lennének névbeli vonatkozásai, nincs tudomásom.

²¹ Mindez a nemzetség (vagy tágabban a közösségszervező erő) időbeli dinamikájára is rávilágít: arra tudniillik, hogy egy vérségi közösség meddig minősül családnak, és mettől kezdve tekinthető nemzetségnek. Egy életerős nemzetség ugyanis idővel ágakra bomlik, amelyek később új, önálló nemzetséggé erősödnek, míg mások stagnálnak vagy kihalnak (vö. Hóman B.: A magyarok honfoglalása i. m. 16.).

²² Vö. Kristó Gy.: Néhány megjegyzés i. m. 27–28.; Petrovics I. – Zimonyi I.: Nemzetség i. m. 489–490.; Zsoldos A.: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 182.

²³ Vö. A magyarországi középkori latinság szótára I–. Szerk. Boronkai Iván, Bellus Ibolya, Szovák Kornél. Bp. 1987–. (a továbbiakban: MKLSz.) IV. 197–198. *genus* a.

²⁴ Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Bp. 1999. 115.

pillére a közös eredet valóságos tényeken vagy csak vélelmezésen alapuló tudata volt”. Kétség legfeljebb abban a tekintetben merülhet föl, hogy a rokoni kör, amelyre a *de genere* kifejezés utal, eléggé kiterjedt-e ahhoz, hogy a ’nagy család’ jelentésen túlmenő, azaz ’nemzetség’ értelmet tulajdonítsunk neki.²⁵

Amíg tehát a honfoglalás kori nemzetségek kapcsán a törzs és a nemzetség viszonya kerül vitás kérdésként elő, a 13–14. századi nemzetségek vonatkozásában a nemzetség és a családi közösség elkülöníthetőségének nehézségével szembesülünk. A nemesi nemzetségek kapcsán ez a probléma kisebb súllyal van jelen, hiszen a nemesi nemzetségek jelentős része az ország különböző területein birtokló, egymással kapcsolatot alig tartó ágak, kisebb családi egységek halmazaként szerepel a forrásokban, amelyek között a kapcsot a közösen használt nemzetségnév és néhány osztatlanul hagyott birtok jelentette.²⁶ Esetükben föl sem merül tehát, hogy a velük összefüggésben emlegetett *genus* ’nagy család’ vagy bármi más, a nemzetségnél szűkebb értelmű csoportra vonatkozna. A várjobbágy-nemzetségeknél azonban egészen más a helyzet. Esetükben egyáltalán nem szokatlan az, hogy mindössze egyetlen alkalommal minősítik a nemzetség tagjait valamely nemzetségből (*de genere*) származóknak, s az ilyen jellegű adat fennmaradása nyilvánvalóan véletlenszerű. Az olyan esetekben ezért, ahol megtalálhatók a nemzetségre általában jellemző sajátosságok, a *de genere* minősítés hiánya önmagában nem lehet akadálya annak, hogy az adott rokonságot nemzetségnek tekintsük.²⁷ Tekintve, hogy *genus*-okkal, *generatio*-kkal az Árpád-kori társadalom több rétegénél találkozunk, bátran kijelenthetjük, hogy a korabeli magyar társadalom földbirtokkal rendelkező részében általánosan jellemző volt a nemzetség intézményének megléte.²⁸

A továbbiakban, minthogy a két nemzetségi képződmény közül neveikben is dokumentáltak csupán a 13–14. századi berendezkedés áll előttünk, csak ez utóbbival foglalkozom, s a honfoglalás kori formáció rekonstrukcióját, jellemzőinek felderítését — tekintve, hogy ehhez a nyelvészet közvetlen források híján aligha tud érdemlegesen hozzászólni — meghagyom a történettudomány hatáskörében. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a névrendszer feltehető folytonosságára alapozva éppen maguknak a későbbi nemzetségneveknek a tipológiai jellemzői nyújthatnak közvetett fogódzót a honfoglalás kori nemzetségek megnevezéséhez. Amennyiben ez a feltevésünk indokolt és az analógia helyes, akkor ebben a korszakban is a személynévi eredetű nemzetségnevek dominanciájára gondolhatunk csakúgy, mint a 13–14. századi nemesi nemzetségek nevei körében. A visszakövetkeztetés a helynevek vonatkozásában kétségkívül jól használható módszertani eljárás: a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerkesztette *De Administrando Imperio*ban (DAI) felbukkanó *Levèdi(a)* és *Etèlköz*, illetőleg a legkorábbi hazai források (pl. a Tihanyi alapítólevél) helynevei alapján közvetett módon ugyanis képet kaphatunk arról is, hogy milyen lehetett az ősmagyar kori (adatokkal nem dokumentált) helynévrend-

²⁵ Vö. Zsoldos A.: A szent király szabadjai i. m. 119.

²⁶ A Győr nemzetség Árpád-kori történetét taglalva erről is szól C. Tóth N. (i. m.).

²⁷ Zsoldos A.: A szent király szabadjai i. m. 121–124. – Sőt a várjobbágyi státus által biztosított jogok élvezete valósággal szükségessé tette a rokonságok nemzetséggé szerveződését (i. m. 127.).

²⁸ Zsoldos A.: A szent király szabadjai i. m. 126., 128.

szer.²⁹ Kérdés persze, hogy a személynevek esetében (ismerve azok sokkal erősebb nyelven kívüli meghatározottságát) ugyanilyen sikerrel hasznosíthatjuk-e a későbbi névrendszer vallomását. Amíg ugyanis a helynevek esetében semmiféle jelentős struktúraváltásnak nem lehetünk tanúi, a személynevek rendszere (éppen a nagyon erős társadalmi-kulturális beágyazottságának köszönhetően) a története során több ízben is lényegi strukturális átalakuláson megy keresztül.³⁰

Az előkelők okleveles megjelölésében a nemzetségnevek feltűnése — általában *de genere*, *de generatio* típusú latinos szerkezetekben — kronológiai tekintetben a következő képet mutatja (vö. 1. és 2. ábra). Első előfordulását hiteles oklevélből 1208-ból adathatjuk: *pristaldum [...] Theodorum de genere Opuz*.³¹ Ezt megelőzően szerepel ugyan egy 1183. évi oklevélben is *de genere*-vel kapcsolt névszerkezet,³² ám mivel ennek 13–14. századi betoldásából származó (interpolált) részei is vannak, adatai nem minősíthetők kronológiailag egyenműnek és a 12. század végére datálhatónak.³³ Ez a megjelölés tehát a 11–12. század hiteles okleveleiben ismeretlen.³⁴ Mindez persze pusztán annyit jelent, hogy maga a *de genere*-vel kapcsolt nemzetségnevi megkülönböztetés nem dokumentálható a 13. századot megelőzően, ám ez a megállapítás nyilvánvalóan magát a nemzetséget nem, de még a nemzetségek megnevezését sem minősítheti kronológiailag. Vagy amennyiben mégis, akkor sokkal inkább azt jelezheti, hogy a nemzetségek története a *de genere* történeténél jóval korábban kezdődött, hiszen amikor a nemzetségjelölők az oklevelekben feltűnnek, a nemzetségeknek már területileg és birtokjogilag is szétterjedt, egymással össze nem köthető ágai vannak, melyek összetartozását csak a közös nemzetségnev és esetleg néhány osztatlanul hagyott birtok jelzi. Ez pedig azt sejteti, hogy „a származási kötelékek jóval korábban fogták össze a nemzetséghez tartozó családokat”, hiszen hosszabb idő kell ahhoz, hogy ez a helyzet előálljon.³⁵

²⁹ Vö. Hoffmann István: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen. 2010. 226–232.

³⁰ A két névrendszer különbségének e vonásához részletesebben l. Hoffmann I.: Névtörténet i. m.

³¹ Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien 1955–1999. (a továbbiakban: UB) I. 51.; RA I. 74.; ÁSz. 604.

³² 1183/1236/1363: *Paulo de genere Chaak, Baya de genere Zalok* – Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) I. 1.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II/1–4. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) I. 45.; ÁSz. 174., 838.

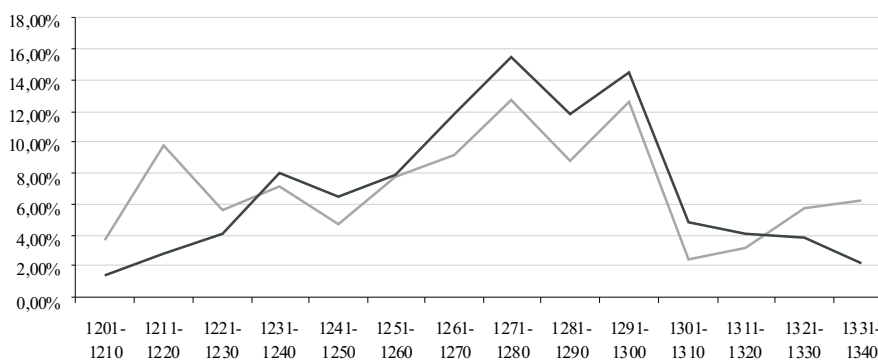
³³ A *de genere*-s szerkezetek jelentkezésének kezdeteihez l. még Szilágyi Loránd: P. magister forrásai és módszere. Magyar Nyelv 43. (1947) 246.; Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 101.; *Uő*: A magyar nemzetségtől i. m. 21.; *Uő*: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp. 1988. 58.; *Kristó Gy.*: Néhány megjegyzés i. m. 30–33.; *Uő*: Magyarország története (895–1301). Bp. 1993. 189.; *Petrovics I. – Zimonyi I.*: Nemzetség i. m. 489.; *Benkő Loránd*: Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp. 2003. 40. – A kronológiai ábrázolásban minden okleveles adatot figyelembe vettem tekintet nélkül arra, hogy az oklevél hiteles-e vagy hamis, eredetiben vagy másolatban maradt-e ránk.

³⁴ Vö. Györffy Gy.: Anonymus i. m. 58.; *Uő*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 196.

³⁵ Vö. *Benkő L.*: Beszélnek a múlt nevei i. m. 40.; hasonlóan *Zsoldos A.*: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 184–185.

A *de genere* szerkezetet aztán az oklevelek az első felbukkanását követően másfél évszázadon át használják a különböző — de mindig a felsőbb osztályhoz tartozó — társadalmi rétegek (nemesi nemzetségek, várjobbágy- és udvarnok-nemzetségek) leszármazáson alapuló jelölésére.³⁶

Az oklevelekben szereplő nemzetségjelölő elemek gyakorisági görbéje azt is mutatja, hogy a birtokosok nemzetségnévvél történő megkülönböztetése (azonosítása) a 13. század második felében éri el a csúcspontját, majd a 14. század elejétől nagy zuhanását tapasztalhatjuk a *de genere* formulával történő okleveles említéseknek. A nemzetségnevet tartalmazó névszerkezetek gyakorisági íve (mondhatjuk úgy is: divatja) mindazonáltal akkor értékelhető reálisan, ha a korszak összes személynévi előfordulásával mérjük össze az e stuktúra kapcsán megfigyelhető gyakorisági változásokat. A 2. ábra egymásra vetítve ábrázolja az összes (nem nemzetségjelölő) személynévi előfordulásnak, valamint a nemzetségnévvél összekapcsolt személyjelöléseknek az évtizedek szerinti százalékos arányát.³⁷

2. ábra A nemzetségjelölő elemek előfordulási aránya a teljes személynév-állomány időbeli megoszlásához viszonyítva (A szürke görbe a teljes nem nemzetségnévi névállomány gyakorisági jellemzőit mutatja, a fekete pedig a nemzetségjelölőkét.)

A személynévi adatok időbeli eloszlását természetesen minden korban alapjaiban határozza meg a fennmaradt források gazdagsága, jellege, a benne

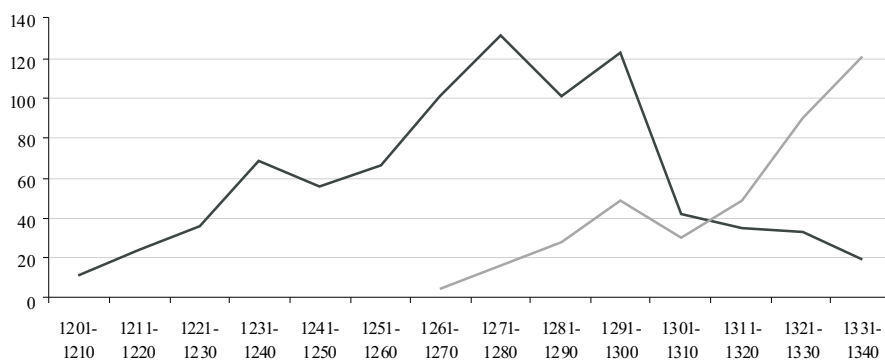
³⁶ Vö. Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől i. m. 21.

³⁷ Itt tehát azt láthatjuk, hogy az 1201–1340 közötti időintervallumban az összes (nem nemzetségjelölő) személynévi előfordulás (több mint 40 ezer névadat), illetve az összes *de genere*-s személynévi-nemzetségnévi előfordulás (mintegy 850 névadat) számához képest az adott évtizedben a névformák hány%-a dokumentálható. Hozzá kell tennünk azonban az arányok pontos értékeléséhez azt is, hogy az itt vizsgált személynévkorpusz (a 41 ezer adat) a korszak teljes dokumentálható személynévanyagát felöleli, a jelölt személyek társadalmi hovatartozásától függetlenül, a nemzetségjelölés ugyanakkor csupán a nemesi rétegben releváns kategória. Pontosabb lehetne az itt vázolt kép akkor, ha csak a felsőbb rétegek személynévhasználatát képviselő nevekkel dolgoznánk a teljes korpusz esetében is, egy efféle szűrésre azonban jelenleg a kompendiumok nem nyújtanak lehetőséget.

említett személyek száma stb. A kép, amit egy-egy ilyen ábrázolással kaphatunk, ezért mindig szükségszerűen esetleges: a görbe által jelzett nagyobb kiugrások háttérben legtöbbször például egy-egy gazdagabb személynévanyagot tartalmazó nyelvemlék áll (pl. 1211: Tihanyi összeírás, 1332–1337: pápai tizedjegyzék). Mindezeket a tényezőket nem hagyhatjuk figyelmen kívül akkor, amikor a fenti ábra számarányait értékeljük, ám úgy vélem, hogy a főbb névhasználati tendenciák — a nyilvánvaló esetlegesség ellenére is — jól megmutatkoznak.

A két görbe viszonyrendszerében leginkább két dolog tűnik szembe. Egyrészt az, hogy a *de genere*-s szerkezetek gyakoriságának kulminációs szakasza jóval magasabb értéken áll, mint az adott korszak összes személynévi előfordulásainak százalékos értéke. Ez egyértelműen azt jelzi, hogy a 13. század második felében a személyek megjelölésében a nemzetségnévvel való azonosítás relatíve gyakori névszerkezet volt. Persze mindezt akkor értékelhetnénk pontosan, ha lehetőségünk lenne egyidejűleg más megkülönböztető névszerkezetek (például az apa nevével összekapcsolt *filius*-os vagy a származási helyre utaló *de* + helynév struktúrák) gyakorisági görbéjével is összevetnünk a *de genere*-s szerkezetek görbéjét. Ennek feltérképezésére e helyütt nem vállalkozhattam ugyan, egy vonatkozásban azonban mégis kiegészíthetem az elmondottakat: a *dictus*-os megkülönböztető névszerkezetek³⁸ bizonyosan más megoszlást mutatnak tekintve, hogy a 13. század végéig ilyen személyjelölésekre csak igen kis számban akadunk a forrásainkban. E megkülönböztető névfajta — amint azt a 3. ábrán szürke görbével jelölve láthatjuk — majd a 14. században éli virágkorát.³⁹

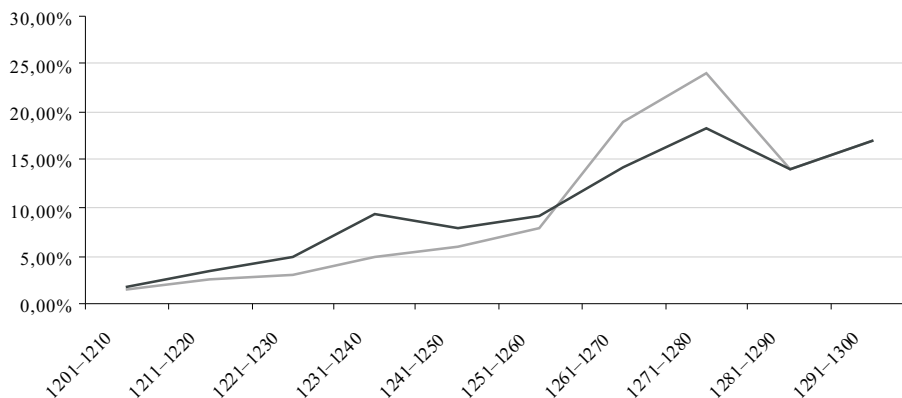
3. ábra A nemzetségjelölő és a *dictus*-os szerkezetek előfordulási gyakorisága

³⁸ Pl. 1288: *Andreas dictus Chuna* – Hazai Oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp. 1879. (a továbbiakban: HOkl) 108.; ÁSz. 209.; 1298: *Hench dictus Zeuke – Szamota István – Zolnai Gyula*: Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Bp. 1902–1906. (a továbbiakban: OklSz) 937.; ÁSz. 849.

³⁹ L. ehhez *Fehértói K.*: A XIV. századi megkülönböztető nevek i. m. 51–54.; *Slíz M.*: Személynévadás i. m. 194–197.

A másik szembetűnő jelenség a 13–14. század fordulópontján látható sajátos helyzet: a személynevek okleveles jelentkezése terén általában is valamiféle megtorpanást látunk: itt nemcsak, hogy megállt az a többé-kevésbé fokozatos gyarapodás, ami a korábbi időszakok forrásanyagát jellemezte, hanem jelentős visszaesés is mutatkozik a névadatok számában (aminek az okát egyelőre nem tudom megmondani, de valamiképpen a források fennmaradásával, illetve talán a névanyagot feltáró munkák eltérő korpuszkezelésével lehet összefüggésben). Hasonlóan drasztikus zuhanását látjuk egyidejűleg a korábban virágzó *de genere*-s névszerkezetnek. A 14. század elejétől kezdve a két görbe aztán ellenkező irányt vesz: amíg a személynévi adatok száma ismét jelentősen gyarapodik, mindeközben a személyek azonosításában a nemzetségnevekkel történő megkülönböztetés néhány évtized alatt elenyészik.

Jó viszonyítási alap lehet a nemzetségjelölő szerkezetek időbeliségének pontosabb értelmezéséhez az is, ha a nemzetségnévi előfordulások görbéjét összevetjük az oklevelek kronológiai megoszlásával. A 4. ábra a 13. századból fennmaradt királyi oklevelek (4221 oklevél)⁴⁰ és az ugyanezen évszázadból dokumentált nemzetségnevek egymásra vetített relációját szemlélteti évtizedes intervallumok szerinti megoszlásban.

4. ábra A királyi oklevelek és a nemzetségnévi említések kronológiai megoszlása a 13. század évtizedeiben (A szürke vonal az oklevelek görbéje, a fekete pedig a nemzetségjelölő szerkezeteké.)

⁴⁰ Az Árpád-kor királyi okleveleinek száma 4419, amelybe a hiteles és a hamis, az eredetiben fennmaradt és a másolt okiratok egyaránt beletartoznak. Az Árpád-kori okleveleknek mindössze 3,5%-a dokumentálható a 11–12. századból, ezeket az ábra nem tartalmazza. Ugyancsak kívül rekedtek az ábrán a nem királyi oklevelekre vonatkozó információk, ezekről ugyanis nem állítható össze ilyen kimutatás. Feltételezhetjük azonban, hogy a 13. századból fennmaradt nem királyi oklevelek száma vetekszik a királyi oklevelekével, azaz a 13. századból 8–9 ezer oklevél áll a rendelkezésünkre, ami az oklevéladással kapcsolatos írásbeliség társadalmi térhódításáról árulkodik (l. ehhez *Solymosi László*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Bp. 2006. 207.; az oklevelek kritikai jegyzékét pedig RA I-II/4.).

Az oklevelek számának többé-kevésbé egyenletes 13. századi növekedésében a 7. és a 8. évtizedben erős megugrást látunk, aminek jórészt politikai okai vannak: az 1260-as években két kancellária működött, az 1270-es években pedig a kancellária fokozottabb működését az váltotta ki, hogy a gyermek IV. László király melletti hatalmi pozícióban lévő érdekcsoportok sűrűn váltották egymást.⁴¹

Az ábra persze akkor lenne teljes, ha az 1301–1340 közötti időszak arányait is mutatná. Az oklevelek gyarapodásának évtizedenkénti mutatóit azonban ebből az időszakból nem ismerem. Az azonban bizonyos, hogy ez további emelkedést mutat (Győrffy György például tízezerre becsüli az 1332-ig fennmaradt oklevelek számát),⁴² a nemzetségjelölők aránya ugyanakkor még ezek között az emelkedő oklevél-kiadási körülmények között is jelentős visszaesést jelez.

A 13–14. századi források közel 200 magyarországi nemzetségről tesznek említést. Karácsonyi János monográfiája 188 magyarországi úri (175) és várjobbágy-nemzetség (13), valamint további 34 szlavóniai és 25 horvát nemzetség nemzedékrendi tábláját, politikai történetét, birtokviszonyait mutatja be részletezően a 14. század közepéig.⁴³ Fehértói Katalin Árpád-kori személynévtára 1301-ig 216 nemzetségnévről közöl adatokat nem téve különbséget közöttük sem társadalmi rétegek szerint, sem területi szempontból.⁴⁴ A forrásokban felbukkanó nemzetségnevek egy tekintélyes részének ugyanakkor a tényleges nemzetségnévként való funkcionálása erősen megkérdőjelezhető: legfőképpen is azoké, amelyek mindössze egyetlen előfordulással szerepelnek az okiratokban.⁴⁵

Az általam feldolgozott forrásmunkák⁴⁶ alapján az 1000 és 1340 közötti okleveles anyagban 231 különböző nemzetségnév adatolható.⁴⁷ Ezeknek több mint a fele bukkan fel csupán egy alkalommal.⁴⁸ Húsz fölötti, tekintélyes számú

⁴¹ L. ehhez részletesebben *Solymosi L.*: Írásbeliség és társadalom i. m. 207.

⁴² *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. I. 10.

⁴³ *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m.

⁴⁴ A nemzetségnevek listáját l. ÁSz. 853–854.

⁴⁵ *Kristó Gy.*: Néhány megjegyzés i. m. 37., l. még *Petrovics I. – Zimonyi I.*: Nemzetség i. m. 489.

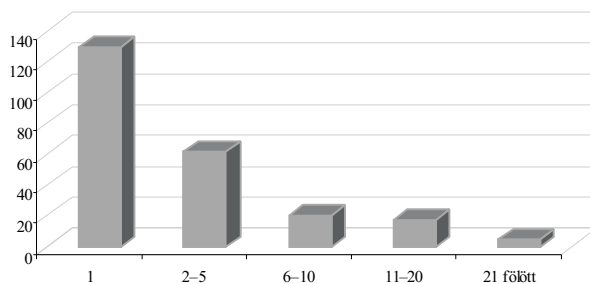
⁴⁶ ÁSz., AnjouSzent., illetve különböző okmány- és oklevéltárak.

⁴⁷ Ezek jó része természetesen Karácsonyi János munkájában is szerepel. Kis arányban azonban Karácsonyi olyan nemzetségeket is említ, amelyeknek az okleveles forrásokban és történeti munkákban nem akadtam a nyomára, illetve bizonyos, a nyelvemlékekben fellelhető nemzetségnevek viszont — nyilván a forrásfeltárás korabeli helyzetéből is adódóan — nem kerültek Karácsonyi látókörébe. A nemzetségnevek nyelvi sajátosságainak feltárása során természetesen azokat a névformákat veszem elsősorban figyelembe, amelyek a vizsgált korszakból adatolhatók. Az előfordulások egyik-másika mögött (az olvasatuk problematikus volta miatt) olykor azonban egyazon nemzetségnév is rejtőzhet. Az 1291/1293. évi „Demetrium et Stephanum filios Mathei de genere Bente Mayneth [...] de Chely [...] comes Michael filius Alberti de genere Bente Maynet” (Árpád-kori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) XII. 519., ÁSz. 115.) okleveles említés például nemigen új nemzetségnevet hoz a felszínre, sokkal inkább a *Szentemágocs* nemzetségnév romlott alakját rejtheti. Az efféle problematikus adatok azonosítását egy alaposabb nyelvtörténeti vizsgálatral végezhetjük el.

⁴⁸ Pl. 1274: *nobilis vir comes [...] de genere Almad* (RA II/2–3: 97., ÁSz. 59.); 1293: *magister Petrus filius magistri Baas de genere Mezeupylis* (*Győrffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 462., ÁSz. 537.); 1325: *Endre filio Johannis de genere Waras* (Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. [a továbbiakban: AO] II. 223., Anjou-kori oklevéltár I–XV, XVII., XIX–XXVII., XXIX., XXXI., XXXIV., XXXVIII. Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczy Lajos, B. Halász Éva, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Szegeged–Bp. 1990–2013. [a továbbiakban: AOkt] IX. 503. sz., AnjouSzent. 35.). – Az egyszeri előfordulású

előfordulás ezzel szemben mindössze 5 nemzetségnév (*Aba*, *Csák*, *Gutkeled*, *Hontpázmány*, *Osl*) esetében adatolható.⁴⁹ „Átlagos” előfordulási gyakoriság jellemzi viszont — mások mellett — például a *Szalók*,⁵⁰ a *Győr*,⁵¹ a *Szemere*,⁵² a *Tomaj*⁵³ nemzetségneveket (lásd mindehhez a 5. ábrát).

Az egy ízben előkerülő nemzetségnévi megjelölések jórészt a 13. század második harmadától kezdődően jelentkeznek nagyobb arányban, és a háttérükben — a kordivaton túl — elsősorban kispalotnák és várjobbágyok nemzetségeit kereshetjük.⁵⁴

5. ábra A nemzetségnevek megoszlása az adatolási gyakoriságuk tükrében

A 13–14. századi nemzetségekre a források a *de genere*, illetve ritkábban a *de generatione*, *ex progenie* kifejezésekkel utalnak.⁵⁵ A latin *genus* és *generatio* kifejezések szinonimákként használatosak a kor latinságában.⁵⁶ Elsődleges je-

nemzetségnevek aránya tehát még annál a 40%-nál (és kb. 80 „nemzetség”-nél) is jóval magasabb, mint amit a történész szakemberek munkáikban említenek.

⁴⁹ Pl. 1255: Menhardum comitem *de genere Aba* (ÁÚO XI. 410., ÁSz. 39.); 1310: magistri Alexandri filii Alexandri *de genere Aba* (AO I. 210., AOkt II. 955. sz., AnjouSzent. 18.); 1254: Johannes filius Nicolai fratris Vgrini *de genere Chaak* (HO VII. 44., ÁSz. 175.); 1320: comite Mijkaele filio Barch, *de genere Chaak* (AO I. 564., AOkt V. 790. sz., AnjouSzent. 67.); 1264: Lothardo filio comitis Homodei *de genere Keledguth* (UB III. 266., ÁSz. 454.); 1313: comitis Cosme parvi *de genere Gutkeled* (AO I. 312., AOkt III. 542. sz., AnjouSzent. 85.); 1266: Michael comes filius Alberti *de genere Huntpaznan* (HO VI. 139., ÁSz. 395.); 1318: Johanne filio Pauli filii Lukus de Banky *de genere Huntpazman* (AO I. 456–457., AOkt V. 27. sz., AnjouSzent. 193.); 1290: Herbordum filium Herbordi *de genere Osl* (HO VII. 213., ÁSz. 606.); 1327: Johannes filius Jacobi *de genere Osl* (AO II. 278., AOkt XI. 178. sz., AnjouSzent. 178.).

⁵⁰ 1214: comitem Henricum *de genere Zolouc* – ÁÚO VI. 368., RA I. 95., ÁSz. 838.

⁵¹ 1216: Poth comes *de genere Geur* – HO VI. 11., RA I. 102., ÁSz. 335.

⁵² 1339: Thome filii Benedicti nepotis Arpad *de genere Zemere* – AO III. 546., AOkt XXIII. 260. sz., AnjouSzent. 39.

⁵³ 1280: Vrkun banus filius Ipolit *de genere Thomoy* – HO VIII. 208., ÁSz. 762.

⁵⁴ Pl. 1265: Saul et Torzol *iobagiones castri de Bach de genere Dobra* – RA II/1. 25., ÁSz. 253., vö. Kristó Gy.: Néhány megjegyzés i. m. 37.

⁵⁵ Kristó Gy.: Néhány megjegyzés i. m. 26.; Petrovics I. – Zimonyi I.: Nemzetség i. m. 488–489.; Zsoldos A.: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 179.; Benkő L.: Szovárd-kérdés i. m. 47. stb.

⁵⁶ Szűcs J.: A magyar nemzeti tudat i. m. 139.; Nagy Gyula: A magyar nemzetségekről. Századok 4. (1870) 689., l. még Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae. Condidit Antonius Bartal. Lipsiae 1901. 293. *generatio* a., illetve MKLSz IV. 197–199. *genus*, valamint 191–192. *generatio* a.

lentésük ugyan 'származás, eredet' lehetett, ám emberek csoportjára vonatkoztatva olyan 'ivadékok, sarjak' összességét jelölik, akik a közös eredet hite alapján tartoznak össze. Ez a két lexéma a 12–13. század fordulójától adathozhatóan a 'nemzetség' terminus technikusaként szerepel a magyarországi latinságban, és nemcsak az úri nemzetségekkel kapcsolatban, hanem — ahogyan fentebb is utaltam rá — a társadalom különböző rétegeiből olyan csoportok kapcsán is, amelyek kiváltságaik (várjobbágyok) vagy terheik és szolgáltatásaik (udvarnokok) nemét a közös őstől való leszármazás, vérrokonság szálán tartották nyilván.⁵⁷ A latin kifejezések szinonim voltát a legeggyértelműbben az egyazon nemzetségre vonatkoztatott váltakozó használatuk jelzi,⁵⁸ s a váltakozás néha egyazon oklevélben,⁵⁹ sőt egyazon személy megjelöléseiben⁶⁰ is előfordul.

A személyek megnevezésében, körülírásában a nemzetségjelölő elemek használatát érdemes más hasonló funkciójú (tehát a személyek, főképpen birtokosok azonosítását szolgáló) névszerkezetekkel összefüggésben is megvizsgálni. A névtörténeti szakirodalom ezeket a 13. század elejétől az írásbeliségben egyre nagyobb szerepet kapó, az egyén pontosítását biztosító okleveles szerkezeteket sokféle terminus alatt foglalja össze — például: megkülönböztető név(elem), körülírás, névkiegészítő, névszerkezet —, s használati körük, családnévelőzmény voltak, „névszerű” viselkedésük között is különbségeket tesz.⁶¹ Slíz Mariann a legkevésbé névként viselkedő és a leginkább körülírásszerű megfogalmazási módnak a *de genere*-s szerkezeteket minősíti.⁶² N. Fodor János azt is hangsúlyozza, hogy noha a korabeli írásbeliség és szóbeliség viszonyáról nincsenek pontos ismereteink, feltételezhetjük, hogy „a körülírások

⁵⁷ Szűcs J.: A magyar nemzeti tudat i. m. 139.

⁵⁸ 1259: Raynoldo *de generatione Iak* (UB I. 266., ÁSz. 401.); 1265: Mike filio Iak *de genere Iak* (UB I. 312., ÁSz. 401.).

⁵⁹ 1298: magistri Desiderii filii Desiderii *de genere Geur* [...] Thoma filio Pauli et Demetrio magno *de generationis Geur* supradicta – Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 253–254., ÁSz. 335.

⁶⁰ 1216: Benka *de generatione Gug*; 1236 k.: Benka *de genere Gug* – Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. II. 588., ÁSz. 353.

⁶¹ Az e téren jelentkező terminológiai problémákat legutóbb Slíz Mariann foglalta össze (*Slíz M.*: Személynévadás i. m. 20–29., *Slíz Mariann*: Családnév vagy névszerkezet? Szempontok az Anjou-kori személynevek vizsgálatához. Magyar Nyelv 105. (2009) 291–300., illetve l. még *Hajdú Mihály*: Általános és magyar névtan. Személynevek. Bp. 2003. 151–153. is). Slíz felfogásában a *körülírás* nem része a névnek, csupán alkalmilag, gyakran a szövegösszefüggés megteremtése érdekében vagy tájékoztató-magyarító jelleggel kapcsolódik a névhez, és a grammatikai viszonyai esetenként ugyancsak változnak. A *megkülönböztető név(elem)* a név részeként funkcionál, mivel egyazon személy többszöri említésekor alig mutat variálódást, és pontosan meghatározható (jelzői, határozói) viszonyban áll a névvel (*Slíz M.*: Családnév vagy névszerkezet i. m. 291–292., *Uő*: Személynévadás i. m. 25–28.). A *névkiegészítő elem*-nek van a névszerkezetben (vagy inkább ahhoz kapcsolódóan) a legkisebb önállósága: ezek között a foglalkozás vagy a nemzetség megjelölését találjuk (*Slíz Mariann*: Az oklevélírás hatása a családnevek kialakulására a XIV. században. Magyar Nyelv 104. (2008) 187., *Uő*: Személynévadás i. m. 28.). A *névszerkezet* már együttesen, valódi névként jelöli meg — de csak írásban — a kérdéses személyt (*Slíz M.*: Személynévadás i. m. 26.). Itt kell utalnom arra, hogy a „névkiegészítő” terminus alatt egybefogott elemeket nemigen tekinthetjük azonos értékűeknek, hiszen míg a foglalkozásnév közszói szerepű egy körülírással szerkezetben, a nemzetség megjelölése tulajdonnévi elemmel történik.

⁶² *Slíz M.*: Családnév vagy névszerkezet i. m. 293., *Uő*: Személynévadás i. m. 201.

egyreszt a latin oklevelezési gyakorlat termékei voltak”.⁶³ Anélkül, hogy ezekbe a terminológiai kérdésekbe itt részletesebben belemenék, azt fontosnak tartom megjegyezni, hogy azok a személyek azonosítására szolgáló szerkezetek (ha úgy tetszik: körülírások), amelyeket latin szavak (*de genere, dictus, filius, de* stb.) fognak össze, egészükben nézve latin nyelvű szerkezetnek minősülnek, amelyek persze neveket (egyénevet, nemzetségnévet, helynévet stb.) is tartalmaznak. Az egyik legfontosabb kérdés a régi magyar személynévhasználattal kapcsolatban megítélésem szerint éppen az, hogy a beszélt nyelvben milyen formák álltak ezek mögött a latin szerkezetek mögött.

A 13–14. század okleveleiben a személyek azonosítását biztosító (latin nyelvű) szerkezetek között az alábbiakkal találkozunk.

- a) Az apa nevével (olykor genitívuszban) kapcsolt *filius*-os szerkezet leszármazási viszonyra utal, a használata értelemszerűen az apa–fiú nexusra korlátozódik,⁶⁴ amely azonban ismétlődhet is, s ebben a komplikáltabb formában a nagyapáig vezet vissza a leszármazási vonalat.⁶⁵
- b) A származási vagy még inkább a lakóhellyel, esetleg a birtok nevével szűkítő megfogalmazások a „*de* + helynév” struktúrában jelentkeznek.⁶⁶ A birtoknév azért alkalmas az összetartozás kifejezésére, mert akár évszázadokon át lehetett ugyanannak a nemesi dinasztíának a tulajdonában.⁶⁷
- c) A *dictus*-os megkülönböztetés egyes felvetések szerint elsősorban a nemzetségen kívüli közpérbirtokos rétegre lehetett jellemző.⁶⁸ Maga a *dictus* szó — minthogy a jelentése is ’mondott’ — nagy valószínűséggel utal az írásbeliség mögött rejlő szóbeli használatra: a *Farkasius dictus Fokou* megjelölés⁶⁹ ugyanis azt jelzi, hogy az illetőt *Fakó*-nak és *Farkas*-nak is mondják.
- d) A *de genere*-s szerkezetekben a birtokos azonosítása annak a nemzetségnek a megjelölésével történik, amelyhez tartozott,⁷⁰ s ez a megoldás szerkezeti szempontból a „*de* + helynév” struktúrához hasonlóan viselkedik. Benkő szerint a nemzetségevek „nem az egyén másodlagos névelemei, csak [...] azt helyettesítik néha az írásbeliségben”.⁷¹ A fentebb említett, az azonosítást szolgáló típusok azonban a legritkábban jelentkeznek önmagukban, jóval tipikusabb a bonyolult, kombinált szerkezetek használata.⁷²

⁶³ N. Fodor J.: Személynevek rendszere i. m. 21.; de l. még ehhez Benkő Loránd: A régi magyar személynévadás. Bp. 1949. 8. is.

⁶⁴ Pl. 1301: *Stephanus filius Bank* – AOkl. I. 113. sz., Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 487., ÁSz. 88.

⁶⁵ Pl. 1339: *magister Johannes filius Jacobi filii Ambrosii* – AO III. 524., AOkl. XXIII. 30. sz., AnjouSznt. 20.

⁶⁶ Pl. (1292–1297 k.): *Peturke de Naragy* – Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 350., ÁSz. 632.

⁶⁷ Slíz M.: Az oklevélírás hatása i. m. 188–189.

⁶⁸ Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 76.

⁶⁹ 1331: AO II. 546., AOkl. XV. 327. sz., AnjouSznt. 132.

⁷⁰ Pl. 1330: *Paulo filio Gurkee de genere Chaak* – AO II. 495., AOkl. XIV. 369. sz., AnjouSznt. 373.

⁷¹ Benkő L.: A régi magyar személynévadás i. m. 11.

⁷² Pl. 1275: *Petenye filius Petri de Machalan* (HOkl. 73., ÁSz. 629.); 1312: *Leus filius Leus filii Ambrosii de Leus* (AO I. 260., AOkl. III. 326. sz., AnjouSznt. 20.); 1321: *comes Ladizlaus filius Alexandri de Manaky de genere Bogathrodwan* (AO I. 617., AOkl. VI. 183. sz., AnjouSznt. 260.).

A történeti adatok alapján a korszak írásbeli (oklevélírói gyakorlatban jelentkező) névhasználatát érhetjük tetten, ám aligha lehet kétségünk afelől, hogy az oklevelekben rögzített latinus szerkezetekben szereplő magyar nyelvű szórványelemek alapjául minden esetben élő, beszélt nyelvi formák szolgáltak, hiszen efféle anyanyelvi névhasználati háttér nélkül maguk a latin szerkezetek sem igen születhettek volna meg. De ezt látszanak megerősíteni a korszak helynévi adatai is. Tekintve, hogy az oklevelek helynévi adatainak erősebb a névszociológiai kötöttsége, mint a személynévi adatoknak, írott nyelvi rögzítésük is pontosabban megfelel a beszélt nyelvi használatuknak, hiszen ehhez jogi vonatkozásban érdekel fűződik.⁷³ Ennek folytán pedig azt kell feltéteznünk, hogy a helynevek előtagjaként előforduló személynévek többnyire hűen (valójában tehát az oklevelek személynévi megjelöléseinél pontosabban) tükrözik a korabeli élőszóbeli névhasználatot. Az oklevelek *filius*-os szerkezetei mögött feltehető beszélt nyelvi formákat az olyan helynévi adatok személynévi előtagjai mutatják, mint például a Baranya megyei Dezsőfiastefánlaka (*Deseufiastephanloka*)⁷⁴ és G(y)örényfiamárklaka (*Gywrynfiamarkloka*)⁷⁵ vagy a Bihar megyéből ismert Ern(y)efiastefánpályija (*Ernefyastephanpaulia*).⁷⁶ Fehértói Katalin azon állításával, miszerint ezek a személynévek magyar formájuk ellenére is csak írásbeli alakulatok voltak,⁷⁷ aligha érthetünk egyet (lásd erről később is). A származási vagy lakóhelyre utaló latin oklevélszerkezetek élőszóbeli háttéréről pedig az olyan helynevekből kaphatunk képet, mint például az Egrimihályháza (*Egrimihalhaza*),⁷⁸ vagy a Soproni Miklós malma (*Suprunymyklosmolna*).⁷⁹ Az oklevelek *dictus*-os formái mögött rejlő beszélt nyelvi valóság a helynevekben szintén igen korán felbukkan: Kincsesandrásfalva (*Kenchesandrasfolwa*),⁸⁰ Bitakunpéterföldre (*Bytakunpeturfeulde*),⁸¹ Földespéterföldre (*Fuldespeturfeulde*),⁸²

⁷³ A templomcíméből alakult településnevek szinte kötelező latin nyelvű okleveles jelentkezése sem mond ennek ellent, hiszen e helynévtípus Európa-szerte ezzel a jellegzetes vonással bír (l. ehhez részleteiben Patrociny Settlement Names in Europe. [Onomastica Uralica 8.] Szerk. Tóth Valéria. Debrecen–Helsinki 2011.), bizonyára nem függetlenül a létrejöttében és az elterjesztésében egyaránt lényeges szerepet vállaló egyház befolyásától.

⁷⁴ 1337: AO III. 331., AOkt XXI. 122. sz., Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye. Szerk. Hoffmann István. Debrecen 2005. (a továbbiakban: KMHsz.) I. 82. *Dezsőfiastefánlaka* a.

⁷⁵ 1337: AO III. 331., AOkt XXI. 122. sz., KMHsz. I. 118. *G(y)örényfiamárklaka* a.

⁷⁶ 1322: Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 650., AOkt VI. 752. sz., KMHsz. I. 93. *Ern(y)efiastefánpályija* a. – További példákhoz l. még N. Fodor J.: Személynévek rendszere i. m. 22., *Hajdú M.*: Általános és magyar névtan i. m. 738–739.

⁷⁷ *Fehértói Katalin*: A *-fi*, *-fia* utótagú magyar családnevek kialakulása. Magyar Nyelvőr 122. (1998) 463.

⁷⁸ 1353: AO VI. 72., OklSz. 359., *Hajdú M.*: Általános és magyar névtan i. m. 739.

⁷⁹ 1301: Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. III. 71., AOkt I. 146. sz., Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria: Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból III. Heves–Küküllő vármegye. Debrecen. 2012. (a továbbiakban: HA.) III. 29.

⁸⁰ 1321/13231370: AOkt VI. 39. sz., *Hajdú M.*: Általános és magyar névtan i. m. 738.

⁸¹ 1346: AO IV. 641., KMHsz. I. 57. *Bitakunpéterföldre* a.

⁸² 1339: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999. III. 342–343., AOkt XXIII. 451. sz., KMHsz. I. 104. *Földespéterföldre* a.

Verespéterligete (*Verespéturligety*).⁸³ Ez utóbbi típusról azt tartja N. Fodor János, hogy az „a kéttagú névrendszer létrejöttének kétségtelen hírnöke”.⁸⁴ Nyelvi stuktúrájukat tekintve a három típusba sorolható személynévi előtagok más-más névszerkezetet mutatnak: jelölt birtokos jelzős szerkezettel fejeződik ki az első, helynévből *-i* melléknévképzővel létrehozott minőségjelzős szerkezettel a második, illetve főnévi vagy melléknévi minőségjelzős szerkezettel a harmadik. Mindhárom névszerkezetet a fenti helynévi adatokon túl későbbi családnévtípusok is valószínűsítik. E három típussal ellentétben a nemzetséjelölővel történő azonosítás kapcsán ugyanakkor azt találjuk a szakirodalomban, hogy az bizonyosan az írásbeliség terméke, a jelentkezésének „bürokráciatorténeti” okai vannak, és nemigen számolhatunk „a nemzetségnévvvel alkotott latin névformák szóbeli előfordulásával”, vagyis valamiféle **Gutkeled-nembeli Apaj* vagy **Gutkeled Apaj* alakulatok használatával.⁸⁵

Ahhoz, hogy ezen állítás jogosságát mérlegelni tudjuk, előzetesen érdemes a nemzetségnevek helyét és kapcsolatait a személynévek rendszerében meghatározni. Hoffmann István személynévrendszerekre felvázolt leírási keretnek kategóriáit és szemléletét⁸⁶ eredményesen alkalmazhatjuk a korai ómagyar kor személynévhasználatának jellemzésére is. A modell az alábbi alapfogalmakra épül. *Pragmatikai* szempontból (azaz a névadás körülményeit figyelembe véve) három alapnévfajta különít el: a) a választott név (vagy listanév) „viszonylag zárt névállományból adott személy(ek) által elvégzett hozzárendelés révén” kapcsolódik a konkrét névviselőhöz; b) az automatikus (vagy átadott) név „meghatározott társadalmi közegben az egyéni elnevezői szándéktól lényegében függetlenül, közösségi névadási előírások alapján válik az egyén nevévé”. Mindkét névfajta egy használatban lévő névállományra támaszkodik. Végezetül: c) a kreált (vagy alkotott) nevek létrehozását a létező névállomány nem korlátozza, az elnevezéshez az egész szókincs az elnevező rendelkezésére áll, a névadás nem formális aktusként jellemezhető.⁸⁷

A név funkcióját figyelembe vevő *kognitív* megközelítés szerint az alapnévfajta közül a névviselővel a legszorosabb kapcsolatban a kreált nevek állnak (hiszen annak tulajdonságát, társadalmi helyzetét stb. tükrözik). E névfajta elemei mindig motiváltak, gazdag információtartalmuk van, s ennek folytán leíró jellegűek: kognitív szempontból ezért leíró vagy sajátosságjelölő neveknek nevezzük őket. Az átadott nevekre is jellemző bizonyos motiváltság és információtartalom, de ezek csupán egyféle információt közvetítenek tekintve, hogy „valamilyen hagyományosan genetikai, illetve működési alapon szerveződő kö-

⁸³ 1341: Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 317., AOkl XXV. 681. sz., KMHsz. I. 299. *Verespéter ligete* a.

⁸⁴ N. Fodor J.: Személynévek rendszere i. m. 24.

⁸⁵ Uo. 23.

⁸⁶ E személynév-tipológia alapvonása az, hogy a névadás aktusát pragmatikai és kognitív alapon határozza meg, és nincs tekintettel a személynévek megvalósulásának konkrét nyelvi részleteire, azaz például a nevek szerkezeti, etimológiai kérdéseire. Ezáltal igyekszik univerzális leírási keretet adni, amely bármely nyelv (illetve kulturális közeg) személynévrendszerének leírását lehetővé teszi, és kiterjeszhető a történeti vizsgálatokra is (Hoffmann I.: A személynévrendszerek leírásához i. m. 9.).

⁸⁷ Uo. 10.

zösséghez (anyához, apához, családhoz, klánhoz, *nemzetséghez* stb.) való tartozást fejeznek ki”.⁸⁸ A legtöbb társadalmi formációban a genetikus összetartozásnak meghatározó közösségépítő szerepe van, s a genetikusan szerveződő közösséget névvel is megjelölik. E névfajtára alkalmazzuk a kapcsolati vagy nexusnév terminust. A választott nevek esetében nem beszélhetünk motiváltságról, e nevek legfőbb funkciója az, hogy egy kisebb közösségen (elsősorban családon) belül azonosítsa az elnevezettet. Kognitív szempontból ezeket nevezzük referáló névnek.⁸⁹

A 13–14. század időszakában, abban a korban tehát, amelyben a nemzetségnevek funkcionáltak, az egy-egy névviselő esetében használt alapnévfajták körét általában véve nem egyszerű meghatározni. Egy dolgot azonban viszonylag nagy biztonsággal kijelenthetünk: egy-egy személy egyidejűleg — és ez a megállapítás egyfajta névtani univerzáléként bármely kor vonatkozásában érvényes — több nevet is viselhetett. Inkább csak az a kérdés, hogy az egy-egy konkrét személy által viselt név egyike vagy másika milyen funkcionális értékkel jellemezhető. Ez persze abszolút értelemben aligha állapítható meg egy okleveles személynévi előfordulás kapcsán, hiszen a szöveg erről (természetéből adódóan) lényegében soha nem tájékoztat. A leíró jellegű név többnyire feltehetően ténylegesen is sajátosságjelölő névként funkcionál, bár ha nagyon gyakorinak mutatkozik egy-egy korszakban (mint például az Árpád-kori névrendszerben a *Farkas*), akkor ebben sem igen lehetünk biztosak.

Nyilvánvalóan egészen más használati értékkel rendelkezik a forrásokban egyetlen névviselő kapcsán felbukkanó *Nyavalyád* személynév,⁹⁰ mint a sok százas nagyságrendben adathozható *Péter* névforma. Az előbbi nagyobb valószínűséggel járult sajátosságjelölő, leíró névként a viselőjéhez (de persze nem zárhatjuk ki azt sem, hogy referáló névként, egyfajta sajátosan értelmezett „listá”-ból választva kapta az illető ezt a nevet), a *Péter* kapcsán viszont — jövevénynév lévén — ilyen probléma nem jelentkezik: ez ugyanis a magyar személynévadásban eleve csak referáló névként kapcsolódhatott névviselőihez. Ebben a kérdésben azonban — ahogyan a korai ómagyar kor személynévadásában és -használatában általában is — a megnyugtatóbb válaszok megadásához a névrendszer sajátosságainak szisztematikus feltárására van szükség. Az ugyanakkor kétségtelen, hogy a magyar személynévadás legkorábbi korszakától kezdődően kétbázisú névrendszerről beszélhetünk, amelynek a — részben más nyelvek személyneveiből, részben a saját személynévrendszer elemeiből táplálkozó — referáló nevek éppúgy a részét képezték, mint a — saját nyelv közszói elemeiből építkező — sajátosságjelölő nevek.

Az egyének azonosítását szolgáló alapnévfajták⁹¹ között vannak (vagy inkább lehetnek) azonban olyanok is, amelyek más módon kapcsolódnak a névviselőhöz. Ezeket találjuk meg a 13–14. század forrásaiban a korábban bemuta-

⁸⁸ Uo. 11. (a kiemelés tőlem – T. V).

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ 1254/1360: terras [...] in comitatu Zemplyn, in quibus Mycuta et *Noualyad* antea residebant – ÁÚO VII. 361., RA I. 319., ÁSz. 577.

⁹¹ Az alapnévfajta fogalmához l. *Hoffmann I.*: A személynévrendszerek leírásához i. m. 10–12.

tott latinus megoldásokkal rögzítve, s ezek élő, beszélt nyelvi megfelelőit gyaníthatjuk bizonyos helynevek személynévi előtagjaiban. A továbbiakban ezeknek az elemeknek a használati értékét igyekszem néhány konkrét példán keresztül mérlegelni, mert ennek segítségével juthatunk el végül a nemzetségjelölő elemek tényleges helyzetének a megértéséhez és esetleg az okleveles megjelölések mögött rejlő beszélt nyelvi formájuk megállapításához.

Egy 1339-ből való oklevél „Maholai Kereknek mondott János” (*Johannes dictus Kerek de Machala*)⁹² személyjelölése a megjelölthöz kapcsolódó többféle alapnévfajta sejtet (vagy óvatosabb megfogalmazással: többféle alapnévfajta előzményét sejteti). A *Johannes*⁹³ funkcióját tekintve referáló név (pragmatikai szempontból pedig választott név), amelyhez a latin szerkezetben további elem kapcsolódik: közülük a *Kerek* sajátosságjelölő (vagy más szempontból kreált) név, ami szemantikailag bizonyára valamiféle külső tulajdonságára utal a névviseelőnek. A *de Machala* származási helyet (lakóhelyet) jelöl meg vagy pusztán körülírászerűen (azaz nem személynévfajtaként, hanem csupán a ’Maholára való’ latin fordításaként), vagy pedig ugyancsak sajátosságjelölő (kreált) névként (tehát személynévfajtaival: *Maholai*-ként) azonosíthatjuk. Az összefoglaló, körülíró latin szerkezet alapján az adott személyt tehát egy referáló névvel és egy vagy esetleg két sajátosságjelölő névvel különböztették meg, melyek az élő, beszélt nyelvben váltakozhattak egymással: s az illetőt hol *Kerek*-ként, hol *János*-ként (vagy ennek valamely származéknevével), hol pedig *Maholára való*-ként (vagy *Maholai*-ként) jelölték meg, amelyek aztán később — amellettsé, hogy külön-külön is használatban maradtak — jelzős szerkezeté is összekapcsolódhattak. Ezek a megnevezések — noha több dologban is emlékeztetnek a nexusnevek egy későbbi típusára, a családnevekre — hangsúlyozottan az egyénhez kötődnek, vélhetően nem öröklődnek (ezt ugyanakkor — ha meg lehet egyáltalán — minden esetben egyedileg ítélniük meg): vagyis az érvényük legfeljebb a névviseelő élettartamáig szól.

A következő példából további konzekvenciák is adódnak. Egy 1321. évi oklevél „Bogátradvány nembeli Mányoki Sándor fia László ispán” (*comes Ladizlaus filius Alexandri de Manaky de genere Bogathrodwan*)⁹⁴ személyjelölő szerkezete annyiban tér el az előzőtől, hogy ebben a névviseelőhöz a *Ladizlaus* (a beszélt nyelvben inkább talán valamely vulgáris nyelvi variánsa) referáló (választott) név mellett nem csupán az előbb is látott sajátosságjelölő helynévi névfajta (*de Manaky*) kapcsolódik hozzá (vagy személynévi szerepben: *Mányoki*, vagy alkalmi

⁹² 1339: AO III. 548., AOkt XXIII. 260. sz., AnjouSzent. 227.

⁹³ Anélkül, hogy ebbe a kérdésbe itt most belemennénk, arra fontos utalnunk, hogy a *Johannes*, *Petrus*-féle személynévi előfordulások használati síkja számos kérdést fölvet. Ezeket a latin alakokat a hivatalos írásbeliség során bizonyosan használták, ám a beszélt nyelvi használatuk erősen kérdéses. Sokkal inkább gyaníthatjuk azt, hogy az oklevélírók megtanulták, a *Janus* ~ *János* forma latinul *Johannes*, és az esetek óriási többségében ezért így rögzítették. Hasonló ez a jelenség ahhoz, mint amit a helynevek latinizálása terén tapasztalhatunk pl. a *Strigoniensis* ’Esztergom’, *Nova villa* ’Újfalú’ típusú okleveles említések vonatkozásában, melyek beszélt nyelvi használatáról természetesen szó sem lehet. Ugyanígy áll a helyzet a templomcímekből lett településnevek latin nyelvű okleveles jelentkezésének (l. előbb) ügyében is.

⁹⁴ 1321: AO I. 617., AOkt VI. 183. sz., AnjouSzent. 260.

körülírásként: 'Mányokra való'), hanem két nexusnév is szerepel a struktúrában. A „latin *filius* + az apa neve (genitívuszban)” szerkezet közvetlen leszármazási-kapcsolati viszonyt jelöl, a „latin *de genere* + nemzetségnév” szerkezet pedig csoporthoz való tartozást, és mindkettő átadott (automatikus) névként értelmezhető.⁹⁵ Az előbbi struktúra — a helynévi analógiák alapján — talán *Sándorfi(a)*-ként élhetett a szóbeliségben, az utóbbi lehetséges magyar nyelvi használatára pedig rövidesen visszatérünk.

Az olyan személynévrendszert, amely referáló, sajátosságjelölő és nexusnevekkel egyaránt rendelkezik, hárombázisú névrendszernek nevezzük.⁹⁶ A 13–14. század időszakának személynévrendszerét annak ellenére tekinthetjük ilyennek, hogy a névadás körülményeinek (azaz a pragmatikai tényezőknek) a felderítésében jócskán vannak még fehér foltok (például: ki adja a nevet és hogyan, mikor és milyen okok miatt lesznek öröklődőek bizonyos személynév-fajták stb.). A személynévek funkcionális (kognitív) szempontból is sok kérdést vetnek ugyan fel, de ezen a téren talán valamivel biztosabb fogódzókkal rendelkezünk, mivel magukra a nyelvi adatokra ebben a tekintetben nagyobb biztonsággal támaszkodhatunk.

Az egyének azonosításában használt nemzetségjelölő elemek rendszertani helyének kijelölése előtt érdemes röviden kitérnünk arra, miként vélekedik erről a névfajtaról a névtörténeti szakirodalom. Mint arra a korábbiakban már utaltam, N. Fodor János nem tartja valószínűnek, hogy a nemzetségnévvel alkotott névformák élőszóbeli használati értékkel bírtak volna. Érvei között olyanok szerepelnek, mint hogy e típus soha nem jelentkezik például *dictus*-os megfogalmazásban (ami a szó jelentéséből adódóan egyértelműen utalhatna az élőszóbeli használatára), továbbá nem ismerünk egyetlen adatot sem magyar nyelvű névváltozatra, illetőleg családneveink között sem találunk nemzetségnévből alakultakat.⁹⁷ Azt, hogy a nemzetségnevek nem játszottak szerepet a családnevek kialakulásában,⁹⁸ részben azzal magyarázza, hogy ez a névforma kizárólag az írásbeliség terméke volt, részben pedig azzal, hogy — már korábban kiveszve a használatból — nem érte meg a családnevek kialakulásának, öröklésének korát.⁹⁹ Ha igaza van N. Fodor Jánosnak (és másoknak) abban, hogy ez a név-

⁹⁵ Az apa nevének nexusnévként való használata egyes keleti szláv nyelvekben ma is általános csakúgy, mint az észak- és dél-amerikai kultúrkörben az öröklődő anyai családnév (*Hoffmann I.*: A személynévrendszerek leírásához i. m. 19.).

⁹⁶ *Hoffmann I.*: A személynévrendszerek leírásához i. m. 14.

⁹⁷ Vö. *N. Fodor J.*: Személynevek rendszere i. m. 23. – Családnévszótárában Kázmér Miklós négy név esetében veti fel első lehetőségként a nemzetségnévi eredetet (*Halom, Magor, Osl, Pozsony*), további 30 névnél pedig más lehetőségként találjuk meg ezt a származtatást, jobbra az apanévből való magyarázat után (lásd ehhez Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. XIV–XVII. század. Szerk. Farkas Tamás. Bp. 2009. 185.). Benkő Loránd a *Karácsony, Pázmány* családneveket tekinti — kivételességüket hangsúlyozva — nemzetségnévből alakultaknak (*Benkő L.*: A régi magyar személynévadás i. m. 11.). Azokban a munkákban, amelyek a családnevek rendszerezésével eredetüket alapul véve fogalkoznak, sem igen találjuk meg ezt a kategóriát; vö. pl. *Benkő L.*: A régi magyar személynévadás i. m.; *Bárczi Géza*: A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. Magyar Nyelv 52. (1956) 144–157.; *Kálmán Béla*: A nevek világa. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen. 1989.; de l. pl. *Hajdú M.*: Általános és magyar névtan i. m. 770.

⁹⁸ Amint erre rajta kívül mások is utalnak; vö. pl. *Slíz M.*: Személynévadás i. m. 179.

⁹⁹ *N. Fodor J.*: Személynevek rendszere i. m. 23., vö. még *Fehértői K.*: A XIV. századi megkülönböztető nevek i. m. 5. – Ehhez azonban máris érdemes hozzátennünk azt, hogy a nemzetségi keretek

forma csak az írásbeliségben létezett, akkor valójában annak már nincs is jelentősége, hogy megélte-e a családnevek kialakulásának korát, vagy sem, hiszen családnevek nyilvánvalóan csak élő, beszélt nyelvben funkcionáló előzményekből alakulhattak. Ebben a tekintetben követ el nyelvhasználati szintek szerinti „dimenziótévesztés”-t Slíz Mariann is akkor — ugyancsak a családnevek kialakulásával kapcsolatban — úgy nyilatkozik a nemesi nevekben szereplő hosszadalmas, részletező körülírásokról, hogy azok teljesen alkalmatlanok voltak az élőszóbeli kommunikációra, és inkább késleltették a családnevek (vagy ahogy ő fogalmaz: a kételemű névrendszer) megszilárdulását, semmint elősegítették volna azt.¹⁰⁰ „A XIV. századi megjelölések, a hivatalos írásbeliség mesterseges termékei [...] éppen hosszúságuknál és bonyolult szerkezetüknel fogva nem voltak alkalmasak a szóbeli használatra, így nem is válhattak névvé”.¹⁰¹ Ez a megfogalmazás azt sugallja, mintha bizonyos személynév-fajták (jelen esetben nyilvánvalóan a családnevek) az írásbeliségben jelentkező szerkezetekből alakultak volna ki, és nem arról lenne sokkal inkább szó, hogy az élő beszédben használt megnevezéseket igyekezett a hivatalos írásbeliség a lehetőségei (és persze főképpen a korabeli latin nyelvű oklevélírás szabályai) szerint rögzíteni. Bármely személynév-fajta a természetes, elsődleges használati közegében, a beszélt nyelvben alakulhat csupán ki, s ehhez képest az írásban jelentkező megoldások mindig másodlagosnak tekintendők.¹⁰²

Megítélésem szerint a nemzetségjelölő névszerkezeteknek sokkal nagyobb jelentősége van a családnevek kialakulásában, mint azt a szakirodalom feltételezi. A nemzetségnevek ugyanis a) egyrészt funkcionális tekintetben a családnevek legközvetlenebb előzményeinek tarthatók, b) másrészt konkrét elemeket is adhattak e későbbi kategóriának. A magyar nyelvben ugyanis ez az első olyan megnevezési forma, amely egymással rokonságban álló emberek összefoglaló tulajdonnévi megjelölésére szolgál (azaz genetikus-társadalmi összetartozást fejez ki), és amelyben szélesebb társadalmi kontextusban jelentkezik egyfajta „automatikus hagyományozódás”,¹⁰³ az tudniillik, hogy az adott nemzetség generációi az összetartozásuk nyelvi kifejezéseként — dokumentáltan is — akár

---

felbomlása (ami bizonyosan hosszabban elhúzódó folyamatként fogható föl) nem jelentette azonnal a nemzetséghez való tartozás tudatának elhomályosulását, sőt a nemesek a későbbi középkorban is őrizték annak az emlékét, hogy melyik genusból származnak, ez ugyanis „valószínűleg önmeghatározásuk egyik leglényegesebb eleme volt” (*Körmenyi Tamás: A magyarországi nemzetségi címerek kialakulásának kérdéséhez. Századok 143. [2009] 395.*). Még évszázadokkal később is megtaláljuk ennek a nyomát a szépirodalmi alkotásokban is. Tardi György „Szikszói győzelem” című históriás énekében (1588) például ezt olvashatjuk: „Ugyanakkor amaz hírös úr-fű / Az Balassi-nemzetből való ifjú, / Jó Balassi Ferenc vitéz úr-fű / Török közé elegyödék az ifjú” (Balassi Bálint és a 16. század költői I–II. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1979. 758.).

¹⁰⁰ Slíz M.: Az oklevélírás hatása i. m. 195.

¹⁰¹ Slíz M.: Családnév vagy névszerkezet i. m. 296.

¹⁰² Az persze más kérdés, hogy bizonyos személynév-fajták (éppen a családnevek) jórészt ma is csak a hivatalos (vagy pontosabban: a formális) nyelvhasználatban élnek, a mindennapi élet legtöbb kommunikációs helyzetében kevésbé használjuk őket (ezek leginkább a másodlagos, affektív nevek használatának színterei).

¹⁰³ Hoffmann I.: A személynévrendszerek leírásához i. m. 14.

egy évszázadon át használják ugyanazt a névformát.¹⁰⁴ Márpedig éppen ezekben foglalhatók össze a nexusnevek legfőbb ismertetőjegyei. Ezért is vélem úgy, hogy az oklevelek nemzetségjelölő szerkezetei mögött mégiscsak állhatott élő, beszélt nyelvi valóság, ám mint a nexusneveknek általában e névformák használatának is a fő színtere a hivatalosság (az oklevélírói gyakorlat) volt. Az a kérdés persze továbbra is megválaszolásra vár, hogy amennyiben használatos volt a korabeli beszélt nyelvben a nemzetségnév mint nexusnév, a ránk maradt latin oklevélszövegek milyen magyar formákat rejtettek, azaz milyen struktúrális-nyelvi megformáltság jellemezte őket.

Nyilvánvalóan maguk az adatok, vagyis az oklevelek szövegei jöhetnek ebben a kérdésben is a segítségünkre. Főképpen az olyan előfordulások érdemelnek figyelmet, ahol a személyek megjelölésében a valamely nemzetséghez való tartozásra más-más módon utal az oklevél szövegezője. Ezek mögött a variánsok mögött lehet esélyünk megtalálni a ténylegesen használt formá(ka)t. Egy 1268. évi, másolatban fennmaradt oklevél egyazon személy említéseiben használ eltérő nemzetségjelölő megfogalmazást: „Hektor fia Miklós és Vázsonyi [vagy: Vázsonyból való] László”, illetve „Hektor fia Miklós és Vázsony nembeli László” (*Nicolaus filius Hectoris et Ladislaus de Wason; Nicolaus filius Hectoris et Ladislaus de genere Wason*).¹⁰⁵ A szokásos „*de genere* + nemzetségnév” szerkezettel párhuzamosan, vele azonos szerepben (tulajdonképpen szinonimaként) feltűnő „*de* + nemzetségnév” szerkezet látszólag tehát éppen olyan módon utal a nemzetséghez tartozásra, ahogyan a származási vagy lakóhelyre szokás utalni. Ennek alapján pedig a *de genere Wason* vulgáris nyelvi formáját Vázsony vagy Vázsonyi-ként határozhatnánk meg ’a Vázsony nemzetséghez tartozó’ jelentésben. A nehézséget ennek kapcsán azonban az jelenti, hogy a nemzetségek többnyire rendelkeztek a nevükkel azonos nevű birtokkal (amit ráadásul az ősi birtokaik között tartottak számon) akkor is, ha a nemzetségnév forrása személynév (a nemzetségalapítóként tisztelt ős) volt, és akkor is, ha helynévből származott. Vagyis elvben az sem zárható ki, hogy a két megfogalmazás közül csupán a *de genere Wason* utal a nemzetségi hovatartozásra (nexusnévként), a *de Wason* viszont a származási helyet, illetve a birtokot nevezi meg (sajátosságjelölő névként).¹⁰⁶ Azt ugyanakkor, hogy ezzel a lehetőséggel mégiscsak érdemes számolnunk, s a Vázsony ~ Vázsonyi-féle nexusnévnek lehetett élő nyelvi realitása, az olyan párhuzamosan használt latin szerkezetek mutatják, ahol a helynévi elemmel való egybeesést kizárhatjuk, mint a „Bogátradványi Gyapoly fia Pál ispán” (*comes Paulus filius Gopoli de Bukath Radvan*),¹⁰⁷ illetve „Bogátradvány nembeli Simon ispán fia Sándor” (*Alexander filius Comitum Symonis de genere Bogat Roduan*)¹⁰⁸ adatpárban, vagy mint egy nem

¹⁰⁴ A Csák nemzetség nevének használatára például az első biztos adatunk 1219-ből való (*comite Chac de genere Chac* – RA I. 117., Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. III. 250., ÁSz. 174.), és az általam használt forrásokban még 1335-ben is szerepel (*Chaak filius Alexandri nobilis de genere Chaak* – AO III. 197., AOkl. XIX. 525. sz., AnjouSzent. 73.).

¹⁰⁵ 1268/1388: ÁSz. 795.

¹⁰⁶ A személyek megnevezésében az efféle variabilitás — mint említettük — a korszakban általános lehetett.

¹⁰⁷ 1278: RA II/2–3. 216., ÁSz. 133.

¹⁰⁸ 1278/1342: HO VII. 169., ÁSz. 133.

személyek tulajdonnévi körülírásában, de hasonló variációs jelleggel alkalmazott másikban: „a *Becsegergelyi* nemesek [...] Szent István király ideje óta [birtokolt], *Becsenek* nevezett birtokát” (*nobiles de Bechegregor [...] possessionem eorum a tempore sancti regis Stephani hereditariam Beche vocatam*), illetve (ugyanazon oklevélben): „*Becsegergely* nembeli nemesek” (*nobiles de genere Bechegregor*).¹⁰⁹ A két tulajdonnévből (legyen az személynév vagy helynév) összekapcsolódó úgynevezett „kettős nemzetségnév” egyetlen esetben sem jelentkezik birtok neveként, csupán az egyes összetételi elemei szerepelnek ilyen funkcióban (ahogyan az első idézetben látható *Beche* helynév, amivel a nemzetség István királytól eredeztetett ősi öröklött birtokát jelöli meg). Ez utóbbi példákban tehát a variálódó szerkesztésmód a korábban látotthoz hasonlóan *Becsegergely* ~ *Becsegergelyi*, *Bogátradvány* ~ *Bogátradványi* nexusnévre utal.

A genusnév végén feltehető -i képzőnek olykor szintén a nyomára akadhatunk. A „*Rátót nembeli* Fulkmár fia Pál nemes férfiú [...] rokonainak, ugyanazon Rátóti nemzetségből való Rátót fiainak, Péternek és Tamásnak” (*nobilis vir Paulus filius Fulkomary de genere Ratholth [...] Petro et Thome filys Ratholdi de eadem generatione Ratholdi cognatis suis*)¹¹⁰ variánsainak értékelését azonban problematikussá teszi az, hogy a *de generatione Ratholdi* -i elemét latin genitívuszi végződésnek is tarthatjuk — „Rátót ugyanazon nemzetségből való Rátót fiainak, Péternek és Tamásnak” —, ez esetben pedig az adat az itt vizsgált kérdésben természetesen nem vehető figyelembe. Talán kevésbé érinti ez a nehézség a Győr nemzetséghez tartozó István fia Óvári Konrád okleveles említéseit — „*Győr nembeli* István fia Konrád mester” (*magister Corradus filius Stephani de genere Jeur*),¹¹¹ „*Győri nembeli* István ispán fia Konrád mester [...] *Győri nembeli* Ders fia Ders mesternek” (*magister Corraldus filius Comitiss Stephani de genere Jeury [...] magistro Ders filio Deers de genere Jeury*),¹¹² „*Győr nembeli* István fia Óvári Konrád mester” (*magister Corradus de Owar filius Stephani de genere Yeur*)¹¹³ —, hiszen a *Jeury* aligha lehet latin genitívuszi végződéssel álló névforma. Ebben a megfogalmazásban tehát nagyobb bizonyossággal tehetjük fel a *Győr* ~ *Győri* beszélt nyelvi nexusnév latin nyelvű rögzítését 'a Győr nemzetséghez tartozó' jelentésben.

A fentiek alapján tehát úgy gondolom, hogy a nemzetségnevek mint nexusnevek élő, beszélt nyelvi formái *Győr* ~ *Győri*, *Csák* ~ *Csáki* struktúrájúak lehetnek. Az -i elemükben pedig ugyanazt a személynévképzőt kereshetjük, amelyek a *Lőrince* ~ *Lőrinci* (*Lőrinc*) típusú családnevekben is feltűnnek. E képzőelem az -é birtokjellel azonos gyökerű (attól hasadással különült el),¹¹⁴ s a

¹⁰⁹ 1297/1311: RA II/4. 184., *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. III. 436–7., ÁSz. 100.

¹¹⁰ 1290: HO VII. 212., ÁSz. 670.

¹¹¹ 1295: ÁÚO XI. 577., ÁSz. 335.

¹¹² 1296: ÁÚO XII. 591., ÁSz. 335.

¹¹³ 1297: ÁÚO XII. 613., *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. IV. 172., ÁSz. 335.

¹¹⁴ Az -é birtokjel viszonyrendszerének történetéhez, funkcionális sokféleségéhez l. *Korompay Klára*: A névszójelezés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1991. 259–283.; *Tóth Valéria*: Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban. Az -é birtokjel helynévalkotó szerepéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5. (2010) 17–32.

személyneveken elsődlegesen a szakirodalom szerint az apa nevéhez kapcsolódó, tulajdonképpen birtokviszonyt (leszármazotti viszonyt) kifejező képzőelemként jelentkezett.¹¹⁵ Egyes szakmunkák azonban azt sem mulasztják el megemlíteni — bár az említésnél tovább nem jutnak —, hogy a képző előtt álló személynév nem csupán az apa neve lehet, hanem a „névadó ős” neve is.¹¹⁶ Ez a kitétel nyilvánvalóan a családnevek vonatkozásában értelmeződik az adott munkákban, de véleményem szerint e képzőelem első jelentkezését nem a családnevek, hanem éppen a nemzetségnevek esetében tételezhetjük fel: a fenti példák talán bizonyosságát is adták ennek. Kázmér Miklós családnévszótára¹¹⁷ ismeretelm szerint az egyetlen olyan munka, amelyben a *Csáki* típusú családnevek kapcsán fölvetődik — igaz, a helynévi származtatás és az *-i* melléknévképzői funkciója mellett másodlagosan és csak nagyon óvatosan megfogalmazva — a nemzetségnévi eredeztetés, s az *-i* morféma „nemzetségi hovatartozást kifejező képző”-ként történő meghatározása. Látva azonban bizonyos nemzetségek súlyát a 14. század elején, nevük gyakori előfordulását a korszak okleveleiben, rendszertani oldalról pedig a névfajta tényleges (nem csupán az írásbeliségben jelentkező) használatát közvetlenül a családneveket megelőző időből, majd a hirtelen elmaradásukat éppen a családnevek megjelenésével egyidejűleg, joggal gyaníthatunk szerves összefüggést a két nexusnévfajta kronológiailag „komplementer” viselkedése mögött.

Ahogy is legyen a nemzetség mint tágabb rokonsági-kapcsolati rendszer helyét külsődleges tényezők folytán egyre inkább átveszi a közvetlenebb, szűkebb kapcsolati rendszer, a család, úgy váltja fel — nyelvi síkon követve mintegy a történeti folyamatot — nexusnévként a nemzetségnevet a családnév. De emellett ez a folyamat aligha lehetett független az Európából érkező nyelvi hatásoktól. A magyar személynévrendszer bármely korszakát ezért szélesebb, európai összefüggésekben érdemes szemlélni, mert a magyar személynévadás a kereszténység felvételét követően ebbe a kulturális közegbe tagozódott bele. Megítélésem szerint egy efféle tágabb horizontú áttekintéssel — amelynek az európai oklevélírói gyakorlat sajátosságaira éppúgy figyelemmel kell lennie, mint a nyugati keresztény kultúrkörben használatos személynévfajta szerkezeti, kronológiai és funkcionális kérdéseire — további lényeges adalékokkal járulhatunk hozzá a magyar személynevek rendszertani jellemzőinek, főképpen ezek történeti változásának a feltérképezéséhez is.

Végezetül egy kérdés vár még megválaszolásra: milyen forrásból táplálkoztak lexikális értelemben a 13–14. századi nemzetségnevek. A nemesi, úri nemzetségek — definitíve — a nemzetségalapító ős nevéből származtatták magukat, így a nemzetségneveink egy tekintélyes hányada személynévi eredetű. (Sőt a magukra valamit is adó nemzetségek István-kori őssel büszkélkedtek.)

¹¹⁵ A személynevekben megjelenő „patronymicon-képző” morfológiai, jelentéstani viselkedéséhez l. *Korompay Klára*: Az ómagyar személynévrendszer alaktani kérdéseire. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. Hajdú Mihály, Rácz Endre. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. sz.) Bp. 1981. 37–39., illetve *Benkő Loránd*: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1998. 166–167.

¹¹⁶ Vö. pl. *Korompay K.*: Az ómagyar személynévrendszer i. m. 37.

¹¹⁷ *Kázmér Miklós*: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp. 1993.

Azt, hogy — a nemzetség fogalmának, lényegi vonásának némileg ellentmondva — nem minden nemzetségnev ilyen lexikális eredetet mutat, a nemzetségnevek későbbi hullámának, elsősorban a várjobbágynemzetségeknek, illetve a „kis genusok”-nak a számlájára írható. Ezek nemzetségnev-használatát ugyanis nem annyira a valamely nagynevű őstől való leszármazás tudata irányította, mint a korábbi nemzetségek névválasztását, hanem sokkal inkább a társadalmi presztízs keltette „divat” jelensége. Az egyre-másra megjelenő új nemzetségek pedig igen gyakran a lakóhelyük után nevezték meg magukat, mivel jellemzően egyetlen faluban birtokoltak.¹¹⁸ A nemzetségnevek tipológiai leírásában tehát ezzel a két fő típussal kell számolnunk.¹¹⁹ Ahhoz azonban, hogy ebben a kérdésben tisztán lássunk, a nemzetségek írott forrásokból felfejthető történetét, leszármazási tábláját és belső névhasználatát egyaránt pontosan ismernünk kell, az egyes nemzetségnevek etimológiai eredetének tisztázására csak ezt követően kerülhet sor.

REMARKS ON THE ROLE OF THE NAMES OF THE KINDREDS IN THE 13th AND 14th CENTURIES

by Tóth Valéria
(Abstract)

Although the term kindred (*genus*) is applied in the historical scholarship for the designation of several formations (apart from the kindreds in the 13th and 14th centuries those in the time of the Hungarian Conquest turn up most frequently in the literature), in the present study I deal only with the group that can be grasped by the research linguistically via the surviving documents; thus, the kindreds of the Conquest period remain outside the remit of this research. Within the intricate group of problems regarding the kindreds of the 13th and 14th centuries, it is foremost to their linguistic features that I pay attention. More precisely, I aim to determine the taxonomic place of the kindred names as a type of personal name with a special function. Closely connected to it are questions of a more general nature such as the chronological relations of the kindred names, the linguistic and non-linguistic circumstances which stood in their background, the systemic relations between the kindred and family names, the typological features of the kindred names etc. A great emphasis in the study is laid upon the evaluation of the information contained in the written sources, that is, on the relationship between literacy and the underlying orality. More precisely, the question is what kinds of personal names in contemporary spoken language may be looked for behind the corresponding written structures of the charters (eg. 1321: *comes Ladizlaus filius Alexandri de Manaky de genere Bogathrodwan*).

The problem of kindred names from a historical perspective based on linguistic and etymological analysis is all the more delicate an area since even the practical value of these names has been called into question in previous scholarship, and attention has only been paid by the researchers to their usage in literacy, before all in charter writing. In the present study I therefore try to put forward arguments in support of the use in spoken language of these names, thereby justifying my argument according to which the category of kindred names was the first kind of personal name in Hungarian linguistic history to designate nexus. I also deal with the problem of what chronological, linguistic and non-linguistic relationships can be seen as accounting for the recession of kindred names in the early 14th century and the parallel appearance of family names as a new medium for designating nexus.

¹¹⁸ Vö. ehhez Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől i. m. 25., *Uő*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 13–14.

¹¹⁹ Benkő Loránd a Szovárd nemzetségről írt monográfiájában szintén ezeket a lehetőségeket emeli ki (*Benkő L.*: Szovárd-kérdés i. m. 81.), de — nem kifejtetten ugyan és nem is minden ellentmondás nélkül — egy esetleges harmadik kategóriáról szintén említést tesz: a közszből lett nemzetségnevekről (i. m. 93.).